

فهرست

پیش‌نوشتار ۵

ویژگی‌های ردیف فروتن

۱. روند شکل‌گیری ردیف فروتن ۷
۲. کمیت گوشه‌ها ۸
۳. انواع گوشه‌ها ۹
۴. ویژگی‌های ریتمیک ۱۱
۵. ویژگی‌های ملودیک ۱۸
۶. ویژگی‌های متریک ۲۱
۷. ویژگی‌های مُدال ۲۲

ویژگی‌های سه‌تارنوازی فروتن

۱. اَکُل نوازندگی ۲۷
 ۲. کمیت و کیفیت زخمه‌ها ۲۹
 ۳. انگشت‌گذاری ۳۰
 ۴. ریز ۳۲
 ۵. تزئین‌ها ۳۳
 ۶. کوک ۳۶
- شیوه نغمه‌نگاری ۳۹

نشانه‌ها

۱. زخمه‌ها و انگشت‌گذاری ۴۱
 ۲. تزئین‌ها ۴۲
 ۳. ریزها ۴۳
 ۴. اتصال‌ها ۴۴
- کوک سه‌تار ۴۵
- ردیف موسیقی ایرانی و ضربی‌های قدیمی ۱ - ۴۱۶

ویژگی‌های ردیف فروتن^۱

استاد یوسف فروتن بیشتر به‌عنوان سه‌تارنوازی شاخص با ویژگی‌های منحصر به فرد در نوازندگی و همچنین یکی از راویان مهم ضربی‌های قدیمی در موسیقی کلاسیک ایرانی، شناخته می‌شود و کمتر به‌عنوان یک ردیف‌دان به ایشان نگاه شده است. این موضوع سبب شده است که کمتر به بررسی و اجرای ردیف روایت‌شده توسط ایشان (حتی اجرای آن توسط سه‌تارنوازان) که از نظر ارائه و چیدمان گوشه‌ها و گاهی ویژگی‌های مدال، روایتی مستقل از روایت‌های پیشین ردیف است پرداخته و ویژگی‌های آن شناسایی شود. در این بخش تلاش خواهد شد با مقایسه کمی و کیفی گوشه‌های ردیف فروتن با ردیف استادانش میرزا حسینقلی و میرزا عبدالله و در صورت لزوم ردیف‌های دیگر و همچنین عوامل احتمالی مؤثر در شکل‌گیری ردیف ایشان، منابع این ردیف و برخی از ویژگی‌های آن شناسایی شود. به این منظور، گوشه‌های هر دستگاه در ردیف فروتن از نظر کمی و کیفی دست‌بندی و با ردیف‌های مذکور مقایسه خواهند شد.

۱. روند شکل‌گیری ردیف فروتن

پس از تأسیس مرکز حفظ و اشاعه موسیقی، همان‌طور که از نام این مؤسسه برمی‌آید، «حفظ» موسیقی در اولویت قرار گرفت و هدف اصلی این مرکز یعنی تلاش برای پاسداری از موسیقی دستگاهی ایران با ویژگی‌هایی که از دید بانیان و اعضای نهاد مذکور، اصیل شناخته می‌شوند، پیگیری شد. پس از ورود موسیقی غربی به ایران و نیز رخدادهایی مانند تأسیس هنرستان و مکتب موسیقی وژییری و موسیقی رادیو، موسیقی دستگاهی ایرانی‌ای که برخی ارزش‌ها و ویژگی‌های اصیل را دارد، در خطر احساس شد و از این رو مرکز حفظ و اشاعه برای آموزش و حفظ موسیقی، از برخی از معدود نوازندگان در قید حیات نسل گذشته که اکثراً نزد تختین راویان ردیف پرورش یافته بودند، دعوت کرد. یکی از این استادان یوسف فروتن بود که از نظر قدرت نوازندگی، دانش و شناخت موسیقی قدیم (اواخر دوره قاجار تا اوایل دوره پهلوی)، موسیقی‌دانی مهم به‌شمار می‌رفت. در این دوره با هدف ثبت بخشی از میراث موسیقی اصیل گذشته، مجموعه‌ای از نواخته‌های فروتن به‌عنوان ردیف ضبط شد. فروتن پیش از دعوت به مرکز حفظ و اشاعه، به‌عنوان آموزگار موسیقی شناخته نمی‌شد و بیشتر به‌عنوان نوازنده‌ای غیرحرفه‌ای (دارای مشاغل دولتی) در جایگاه سببیت یا نوازنده گروه در ارکسترهایی مانند ارکستر انجمن اخوت و محافل دیگر به نوازندگی می‌پرداخت. با توجه به این که یکی از مهم‌ترین کاربردهای ردیف، آموزش موسیقی با روشی نظام‌مند به شاگردان است، این امکان وجود دارد که عدم حضور فروتن در زمینه آموزش، موجب توجه بیشتر او به استفاده از ردیف به‌عنوان منبع الهام و دست‌مایه ساخت قطعات موسیقی و پدیده‌پردازی شده و او را تا اندازه‌ای از تکرار بدون تغییر و یا تدوین ردیف بی‌نیاز ساخته باشد. این مورد، چنانکه دکتر هومان سعیدی در دفترچه لوح فشرده ردیف منتشرشده از فروتن ذکر کرده‌اند، می‌تواند موجب «تفسیر و اجرای نسبتاً آزادانه و هنرمندانه استاد فروتن از ساختار دستگاه‌ها و آوازها» و «روایتی آزاد و بداهه‌گونه» در اجرای ردیف ایشان شده باشد به‌گونه‌ای که می‌توان آن را یک ردیف مجلسی و نه صرفاً یک ردیف مدرسی محسوب نمود؛ بنابراین به نظر می‌رسد اولویت انتخاب و چیدمان قطعات و گوشه‌ها در ردیف فروتن، به‌منظور آموزش موسیقی کلاسیک ایرانی نباشد («اگرچه ساختار، روند و نحوه ارائه گوشه‌ها کمابیش از ردیف‌های کلاسیک همچون روایت‌های میرزا عبدالله و آقا حسینقلی تبعیت می‌کنند») و ردیف مذکور بر پایه آموخته‌های فروتن، تجربه نوازندگی سازهای مختلف مانند تار، پیانو و ویولن، سلیقه شخصی وی و ویژگی‌های سه‌تار شکل گرفته

^۱ بخشی از نوشته‌های این قسمت پیش‌تر در مقاله‌هایی با عناوین «منابع ردیف فروتن»، در شماره ۱۳ نشریه نامه هنرهای نمایشی و موسیقی و «تنوع ریتمیک در ضربی‌های ردیف فروتن»، در شماره ۲، دوره ۲۳ نشریه هنرهای زیبا-هنرهای نمایشی و موسیقی منتشر شده است.

نتیجه این مقایسه نشان می‌دهد که ردیف فروتن از نظر تعداد گوشه‌های مشترک شباهت بیشتری به ردیف میرزا عبدالله (با ۸۹ گوشه مشترک) نسبت به ردیف میرزا حسینقلی (با ۷۸ گوشه مشترک) دارد. البته همان‌طور که در نمودار ۱ دیده می‌شود، میزان تفاوت‌ها و شباهت‌های گوشه‌ها در دستگاه‌ها و آوازهای گوناگون، متفاوت است و این مورد می‌تواند نشانگر استفاده فروتن از منابع گوناگون در بخش‌های مختلف ردیف باشد. برای نمونه کمترین شباهت آواز افشاری ردیف فروتن نسبت به ردیف‌های مذکور (با فقط دو گوشه مشترک) می‌تواند نشانگر اعمال سلیقه بیشتر فروتن و یا استفاده از منابع دیگر در پرداخت این آواز شده باشد.

یکی از مهم‌ترین دلایل وجود گوشه‌های مشترک بیشتر در ردیف فروتن و ردیف میرزا عبدالله، اجرای قطعات ضربی پایان دستگاه‌ها در هر دو ردیف است. این مورد که می‌تواند به دلیل امکان تأثیرگذاری سلیقه و برداشت شخصی راویان ردیف در انتخاب و دسته‌بندی گوشه‌ها باشد در وابستگی ردیف فروتن به هر یک از ردیف‌های مذکور تردید ایجاد کند. برای نمونه فروتن در گفته‌های خود به فراگیری رنگ شهر آشوب از میرزا حسینقلی اشاره می‌کند اما در روایت شهنازی از ردیف پدرش این رنگ و دیگر قطعات ضربی پایان دستگاه‌ها اجرا نشده است.^۱ نبودن برخی اصطلاحات و پسوندها مانند درآمد دوم، قسمت دوم و ... در ردیف فروتن^۲ نیز می‌تواند نشانگر پرهیز از تفصیل و ارائه تمام دانسته‌ها در تنظیم ردیف باشد؛ به نظر می‌رسد در تنظیم این ردیف اجرای مدهای اصلی و الگوهای ملودیکی که معرف یک دستگاه یا آواز هستند کافی دانسته شده است.

بنابراین با مقایسه کمی گوشه‌ها نمی‌توان با قطعیت درباره گرایش ردیف فروتن به ردیف میرزا حسینقلی یا ردیف میرزا عبدالله نظر داد و به نظر می‌رسد محتوای ردیف او را ترکیبی از هر دو ردیف مذکور^۳ با انتخاب و اعمال سلیقه شخصی فروتن، تشکیل می‌دهد. از این روی در ادامه به بررسی و مقایسه کیفی ردیف فروتن با ردیف‌های مذکور پرداخته خواهد شد.

۳. انواع گوشه‌ها

برای بررسی کیفی گوشه‌های ردیف فروتن آن‌ها را به چهار بخش کلی: ۱. ریتمیک ۲. ملودیک ۳. مدال و ۴. متریک دسته‌بندی^۴ و نحوه استفاده از آن‌ها را بررسی می‌کنیم. واضح است که همه گوشه‌ها مد، ملودی و ریتم دارند و برای نمونه دسته‌بندی یک گوشه به عنوان گوشه مدال، دلیل بر عدم وجود ملودی و ریتم در آن نیست. معیار این دسته‌بندی و نام‌گذاری، شاخصه گوشه‌ها در ریتم، الگوی ملودیک، مد و متر (وزن) و ویژگی‌های تغییرناپذیر (یا دارای محدودیت در تغییر) آن‌ها در موارد مذکور است. در ادامه توضیحی مختصر درباره ویژگی‌های هر یک از انواع گوشه‌ها ارائه خواهد شد.

۱.۳. گوشه‌های ریتمیک: گوشه‌هایی که دارای شاخصه‌ای آشکار در الگوی ریتمیک^۵ اند و دامنه تغییرات ریتمیک آن‌ها محدود و تاندازه‌ای است که شخصیت اصلی الگوی ریتمیکشان قابل شناسایی باشد؛ چنانکه تکرارهای همراه با تغییر و تنوع (ایجاد نوعی دیگر) الگوی ریتمیک آن‌ها، دگره‌ای از حالت اولیه‌شان به شمار آید. بر این اساس، گوشه‌هایی که در این نوشته ریتمیک

^۱ از میان این قطعات ضربی، تنها نستاری در ردیف میرزا حسینقلی روایت شده است.

^۲ فقط در «درآمد دوم ابوعطا» از این پسوندها استفاده شده است.

^۳ اینکه ردیف میرزا حسینقلی و میرزا عبدالله دو ردیف جداگانه بوده‌اند مورد تردید است و به نظر می‌رسد اختلافات جزئی در ساختار آن‌ها آگاهانه یا غیرارادی توسط راویان آن‌ها ایجاد شده باشد.

^۴ در این دسته‌بندی و نام‌گذاری از توضیحات دکتر هومان اسعدی در مقاله «دستگاه به عنوان مجموعه‌ای چندمندی» (اسعدی، ۱۳۸۲، ۴۶ تا ۵۲) نیز استفاده شده است.

^۵ منظور از «ریتم» نسبت تغییر دبرش نغمات پیاپی و منظور از «الگوی ریتمیک» چند نغمه پیاپی با ترتیبی خاص در دبرش‌های مختلف است.

پیش در آمد ماهور ۲
Pishdarâmad-e Mâhur 2

رکن الدین مختاری

♩ = 50

♩ = 75

♩ = 110

rit. -----

رنگ ماهور Reng-e Mâhur

غلامحسین درویش

♩ = 100

The musical score consists of ten staves of music in 6/8 time, with a tempo of 100 beats per minute. The notation includes various ornaments such as \ll (sharpened), \gg (flattened), and tr (trill), as well as fingerings (1, 2, 3) and breath marks (....). The score is divided into two main sections, with the second section starting at the second measure of the fourth staff. The first section ends with a double bar line and a repeat sign, followed by a first ending (1.) and a second ending (2.). The second section continues with more complex ornamentation and fingerings.

پیش در آمد
Pishdarâmad

♩ = 120

The musical score consists of ten staves of music in 2/4 time. The tempo is marked as ♩ = 120. The notation includes various musical symbols and ornaments:

- Staff 1:** Starts with a treble clef and a key signature of one flat. It features a sequence of notes with fingerings (5, 0, 3) and a repeat sign. A double-sharp ornament (») is placed above the first measure.
- Staff 2:** Continues the sequence with fingerings (5, 2, 1, 5, 1) and a repeat sign.
- Staff 3:** Includes a trill (tr) ornament and a double-sharp ornament (») above the final measure.
- Staff 4:** Features a double-sharp ornament (») above the first measure and a double-sharp ornament (») above the final measure.
- Staff 5:** Contains a double-sharp ornament (») above the first measure and a double-sharp ornament (») above the final measure.
- Staff 6:** Includes a double-sharp ornament (») above the first measure and a double-sharp ornament (») above the final measure.
- Staff 7:** Features a trill (tr) ornament above the final measure.
- Staff 8:** Includes a double-sharp ornament (») above the first measure and a double-sharp ornament (») above the final measure.
- Staff 9:** Contains a double-sharp ornament (») above the first measure and a double-sharp ornament (») above the final measure.
- Staff 10:** Features a double-sharp ornament (») above the first measure and a double-sharp ornament (») above the final measure.